

Vlaanderen
is erfgoed

Beschermingsdossier

Parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw Altijddurende Bijstand in Antwerpen (Deurne)

Monument

Agentschap
Onroerend
Erfgoed

Beschermingsdossier:

Parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw Altijddurende Bijstand in Antwerpen
(Deurne), Merksemsesteenweg 38 – monument

INHOUDELIJK DOSSIER

Dossiernummer: 4.001/11002/138.1

Jo Braeken

19/07/2018

INHOUDSTAFEL

1.	Beschrijvend gedeelte	4
1.1.	Situering	4
1.2.	Historisch overzicht	5
1.2.1.	Historiek	5
1.2.2.	Alfons Hoppenbrouwers	6
1.3.	Beschrijving met inbegrip van de erfgoedelementen en erfgoedkenmerken.....	7
1.3.1.	Ruimtelijke context	7
1.3.2.	Exterieur	7
1.3.3.	Plattegrond	8
1.3.4.	Interieur	8
1.3.5.	Meubilair	10
1.4.	Fysieke toestand van het onroerend goed	11
2.	Evaluerend gedeelte	11
2.1.	Evaluatie van de erfgoedwaarden	11
2.1.1.	Historische waarde	11
2.1.2.	Architecturale waarde	11
2.1.3.	Artistieke waarde	12
2.2.	Motivering van het type bescherming	13
2.3.	Motivering van de afbakening van de bescherming	13
2.4.	Juridische toestand	13
2.4.1.	Onroerend Erfgoed:	13
2.4.2.	Ruimtelijke Ordening:	13
3.	Beheersvisie	13
3.1.	Beheersdoelstellingen voor het beschermd onroerend goed	13
3.2.	Bijzondere voorschriften voor het beschermd onroerend goed.....	14
3.3.	Toelatingsplichtige handelingen voor het beschermd onroerend goed.....	14
4.	Bronnen	15
4.1.1.	Archivalia	15
4.1.2.	Literatuur	15
4.1.3.	Internetbronnen	15
5.	Bijlagen bij het inhoudelijk dossier	15
5.1.	Omgevingsplan	15
5.2.	Fotobijlage	15
5.3.	Cultuurgoederen	16
5.4.	Documentatie	16

1. BESCHRIJVEND GEDEELTE

1.1. Situering

De parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw Altijddurende Bijstand, Merksemsesteenweg 38 in Deurne, is gelegen in de wijk Kerkeveld-Bosuil in de noordelijke helft van het district. Het betreft een naoorlogse postconcliaire kerk met devotiekapel binnenplein en catecheselokaal. De bescherming van de parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw Altijddurende Bijstand omvat cultuurgoederen.

De aanleiding voor het beschermingsvoorstel van de parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw Altijddurende Bijstand is tweeledig. Het voorstel kadert enerzijds in de herinventarisatie van het bouwkundig erfgoed van de Stad Antwerpen, die tijdens de huidige legislatuur de focus legt op 20ste-eeuws erfgoed. Anderzijds vloeit het voorstel voort uit het Parochiekerkenplan Antwerpen 2016 (Kerkenbeleidsplan), en het erfgoedwaardenonderzoek van de naoorlogse parochiekerken dat hieraan vooraf ging.

Sinds 2010 voert het Agentschap Onroerend Erfgoed een systematische herinventarisatie uit van het bouwkundig erfgoed van de stad Antwerpen. Tijdens de huidige regeerperiode (2015-2019) is de focus verschoven van een geografische aanpak naar een thematische benadering. De grootste lacune in de inventaris van het bouwkundig erfgoed van Antwerpen, waarvan de eerste gebiedsdekkende campagne werd uitgevoerd tussen 1975 en 1989, is het bouwkundig erfgoed van de 20ste eeuw, en dan met name het interbellum (1919-1940) en de naoorlogse periode (1945-1980). De nieuwe thematische benadering van de inventarisatie ging bijgevolg uit naar het waardevolle bouwkundig erfgoed uit deze beide periodes. Het herinventarisatieproject houdt ook in dat een selectie van het geïnventariseerde erfgoed met de hoogste erfgoedwaarde worden voorgesteld voor bescherming. De groep naoorlogse gebouwen die in het verleden reeds als monument beschermd werden, is op enkele privéwoningen na hoofdzakelijk samengesteld uit markante openbare, onderwijs- of kantoorgebouwen. Het betreft het Administratief Centrum Oudaan, de Stedelijke Kindertuin Sint-Gummarusstraat en het Middelheimpaviljoen door Renaat Braem, de BP-building door Léon Stynen en Paul De Meyer, het Districtshuis van Merksem, door Victor Gorié en Jozef Frissen, de Bibliotheek van Deurne door Jul De Roover, en het Theologisch en Pastoraal Centrum door Paul Felix. Van het religieuze erfgoed uit deze periode is slechts één parochiekerk als monument beschermd, namelijk de Sint-Franciscus-Xaveriuskerk door Paul Felix, die deel uitmaakt van het gebouwencomplex van het Sint-Xaveriuscollege in Borgerhout. Om tegemoet te komen aan deze lacune, worden in de huidige reeks beschermingsvoorstellen voorkomend uit de herinventarisatie van Antwerpen, voor wat het naoorlogse erfgoed betreft de focus gelegd op de naoorlogse parochiekerken, en met name deze waarvan de erfgoedwaarde het lokale niveau overstijgt.

Naar aanleiding van het Kerkenbeleidsplan, de langetermijnvisie over de toekomst van de Rooms-katholieke parochiekerken, kreeg de stedelijke dienst monumentenzorg van Antwerpen de opdracht om de erfgoedwaarde van de Antwerpse parochiekerken in kaart te brengen. Voor de evaluatie van de 23 naoorlogse parochiekerken, werd beroep gedaan op onderzoekers van het Agentschap Onroerend Erfgoed. Van deze groep kerken waren er reeds 11 opgenomen in de inventaris van het bouwkundig erfgoed. De 12 overige werden grondig onderzocht via een plaatsbezoek en het nodige archiefonderzoek. Als resultaat daarvan werden 7 kerken aan de inventaris van het bouwkundig erfgoed toegevoegd, en 5 niet weerhouden wegens een gebrek aan erfgoedwaarde. Vervolgens werden de 23 naoorlogse parochiekerken aan een vergelijkend erfgoedwaardenonderzoek onderworpen. Daarbij werden drie aspecten in rekening gebracht: de architecturale en kunsthistorische waarde, de situationele waarde en de ensemblewaarde. De architecturale waarde werd beoordeeld op 20 punten. Als ondersteunende eerder dan als doorwegende factor, werden

de ensemblewaarde en de situationele waarde beoordeeld als hoog, neutraal of laag. Wegens de specificiteit van de naoorlogse religieuze architectuur, werd de Antwerpse groep kerken ook getoetst aan de Vlaamse context. Uit deze evaluatie kwamen drie parochiekerken naar voor als beschermenswaardig. Zij behalen binnen hun groep de hoogste score, en hebben een erfgoedwaarde die ook binnen de Vlaamse context standhoudt: de parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw Altijddurende Bijstand in Deurne, de parochiekerk Heilige Pius X in Wilrijk, en de parochiekerk Sint-Anna ten Drieën in Antwerpen (Linkeroever).

De parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw Altijddurende Bijstand door architect Alfons Hoppenbrouwers uit 1966-1968 in Deurne, is weerhouden al eigennuttig en typologisch vernieuwend voorbeeld van de eerste generatie post-conciliaire kerken. De kerk behoort samen met Ontmoetingscentrum Westrand in Dilbeek tot de belangrijkste realisaties van de architect, exemplarisch voor de naoorlogse Sint-Lucas-architectuur en de invloed van La Tourette door Le Corbusier. (Score erfgoedwaardenonderzoek: architecturale en kunsthistorische waarde 18/20, situationele waarde neutraal, ensemblewaarde laag).

De parochiekerk Heilige Pius X door Paul Meekels en Lode Wouters uit 1966-1967 in Wilrijk, is weerhouden als de eerst gerealiseerde en veruit belangrijkste kerk van Meekels, die tot de vernieuwers in de naoorlogse kerkenbouw gerekend wordt. Het gebouw is een type-voorbeeld van de post-conciliaire gemeenschapskerk, en van het compromisloze brutalisme in de architectuur van deze periode. (Score erfgoedwaardenonderzoek: architecturale en kunsthistorische waarde 18/20, situationele waarde neutraal, ensemblewaarde laag).

De parochiekerk Sint-Anna ten Drieën door architect Jos Ritzen uit 1968-1970 in Antwerpen Linkeroever, is weerhouden omwille van het geheel van glas-in betonramen door de Franse glazenier-kunstenaar Jacques Loire, dat als één van de belangrijkste ensembles naoorlogse glaskunst in België geldt. (Score erfgoedwaardenonderzoek: architecturale en kunsthistorische waarde 18/20, situationele waarde hoog, ensemblewaarde neutraal).

Het Kerkenbeleidsplan formuleert geen voorkeurscenario voor de parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw Altijddurende Bijstand, waarvan de toekomstvisie samen dient te worden bekeken met de buurkerken Blijde Boodschap en Heilige Familie.

1.2. Historisch overzicht

1.2.1. Historiek

In 1925 schonk barones Van der Straeten de Waillet en stuk grond van 1500 m² aan de kerkfabriek van Sint-Fredegandus, voor de bouw van een kapel op het Kerkeveld. Deze eerste noodkerk naar ontwerp van de architect Jef Huygh werd in april 1926 ingewijd door Monseigneur Van Cauwenbergh. Deze kapelanie van de Sint-Fredegandusparochie werd bij Koninklijk Besluit van 4 juli 1927 verheven tot de zelfstandige parochie Onze-Lieve-Vrouw Altijddurende Bijstand. Vanwege de grote bevolkingsaanwinst in Deurne-Noord tijdens het interbellum, werd al in 1932-1933 vanuit de nieuwe parochie een bijkomende kapelanie opgericht voor de noordelijk gelegen arbeiderswijk Kronenburg, sinds 1936 de zelfstandige Heilige-Familieparochie. In de naoorlogse periode nam pastoor Van Dijck het initiatief tot de bouw van een nieuwe parochiekerk. In het parochie-archief wordt een ontwerp bewaard voor een kerkgebouw in de stijl van het Civitas Dei paviljoen op Expo 58, naar een ontwerp door het in Ukkel gevestigde architectenbureau Groep "Eupalinos", dat op 28 april 1960 aan de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen werd voorgelegd en op 1 juni 1960 aan de Diocesane Commissie voor Monumenten. De reden waarom van dit project werd afgezien is niet gekend. Het ontwerp voor de huidige kerk door ingenieur-architect Alfons Hoppenbrouwers dateert van 1964. De bouwaanvraag werd op 6 juni 1965 ingediend door de vzw Vereniging der Parochiale Werken van de Dekenij Deurne. Het

college van burgemeester en schepenen van de gemeente Deurne verleende een bouwvergunning op 11 augustus 1965. De bouw van de kerk werd aangevat in 1966 en voltooid in 1968.

1.2.2. Alfons Hoppenbrouwers

Alfons Hoppenbrouwers (Antwerpen, 1930-Brussel, 2001), trad in 1946 in bij de Broeders van de Christelijke Scholen. Hij behaalde eerst een diploma van regent, en studeerde in 1957 af als ingenieur-architect aan de Katholieke Universiteit Leuven. Hoppenbrouwers werd op 10 augustus 1958 eeuwig geprofest onder de naam broeder Veron. Hij vervulde een belangrijke rol in het architectuur- en kunstonderwijs. Hij stichtte in 1957 aan Sint-Lukas Schaarbeek de Kunsthumaniora. Vanaf 1959 doceerde Hoppenbrouwers 'Vormgeving' en 'Geschiedenis en theorie van de architectuur' aan het Hoger Sint-Lukas Instituut in Schaarbeek, waar hij vanaf 1967 atelierleraar was. Hij richtte er in 1963 de afdeling Stedenbouw op, en was later directeur van de instelling. Ook buiten het onderwijs zette Hoppenbrouwers zich in voor kunst, architectuur en stedenbouw, onder meer als oprichter in 1968 van het Sint-Lukasarchief, een centrum voor onderzoek, informatie en documentatie over architectuur en stedenbouw in België. In 1960 startte hij zijn eigen architectenbureau in Schaarbeek. Zijn lesopdracht en architectenpraktijk vormde voor Hoppenbrouwers een eenheid: de voeling met de dagelijkse praktijk van de architectuurwereld was een noodzaak voor zijn educatief project.

Tijdens zijn studietijd en vroege loopbaan ondernam Alfons Hoppenbrouwers studiereizen in Denemarken, Duitsland, het Verenigd Koninkrijk, Finland, Frankrijk, Nederland, Polen Spanje en Zwitserland. Tot zijn belangrijkste invloedsferen rekende hij omstreeks 1960 het naoorlogse Deense modernisme belichaamd door Jörgen Bo en Jørn Utzon, de architectuur van Le Corbusier, het Japanse en Britse brutalisme, en later de organische architectuur van Hans Scharoun's Berliner Filharmonie. Volgens Hoppenbrouwers hoorde de architect een katalysator te zijn, die de wensen van het volk aanhoort en ze vormgeeft. De architect moest kunst maken vanuit een democratische ingesteldheid. Als beeldend kunstenaar beoefende hij zelf een abstract-geometrische vormtaal, gebaseerd op getallenreeksen en numerieke verhoudingen, geïnspireerd op de muziek van Johan Sebastian Bach.

Met zijn architectenkantoor bracht Alfons Hoppenbrouwers vanaf 1960 een beperkt maar eigenzinnig oeuvre tot stand, en oefende via zijn onderwijs aan Sint-Lukas invloed uit op meerdere generaties Vlaamse architecten. Tot zijn oeuvre uit de jaren 1960 en 1970 behoren een reeks modernistische en brutalistische woningen, zowel rij- als landhuizen in de provincies Antwerpen, Vlaams-Brabant en Limburg, die zich voegen naar de context van de naoorlogse residentiële verkaveling. Op grotere schaal brengt hij in deze periode ook beperkt aantal openbare gebouwen tot stand, waaronder als meest spraakmakende het Filip-Neri-lyceum in Houthalen-Helchteren uit 1962-1965, het Provinciaal Instituut voor Cultuur en Sport "Dommelhof" in Neerpelt uit 1962-1967, en het ontmoetingscentrum "Westrand" in Dilbeek uit 1968-1973. Deze gebouwen onderscheiden zich op architecturaal vlak door een compromisloos brutalisme met een sculpturale volumetrie vertaald in baksteen en zichtbeton. Gelijktijdig met de parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw Altijddurende Bijstand, wordt ook voor het ontmoetingscentrum "Westrand" een beschermingsprocedure voorbereid. Door zijn polyvalente functionaliteit, open karakter, gedurfde typologie en natuurlijke inplanting, geldt "Westrand" als een van de meest oorspronkelijke en vooruitstrevende cultuurcentra uit het Vlaanderen van de jaren 1960-1970. Met de structuur van een kleine stad, is het complex opgebouwd rond een centrale hal of "binnenstraat" ingericht met "pleintjes", ommuurde zitputten en andere ontmoetingsplekken. Het resulteert in een levendige architectuur met onverwachte perspectieven, hellende vlakken en veelvuldig gebruik van trappen, die uitzicht biedt over het natuurdomein de Wolfspuiten. De parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw Altijddurende Bijstand, waarvan bepaalde onderdelen letterlijk refereren aan het in 1960 voltooide

dominicanenklooster *Sainte-Marie de la Tourette* in Éveux door Le Corbusier, is het enige kerkgebouw dat Hoppenbrouwers tot stand bracht.

1.3. Beschrijving met inbegrip van de erfgoedelementen en erfgoedkenmerken

1.3.1. Ruimtelijke context

De parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw Altijddurende Bijstand maakt deel uit van de wijk Kerkeveld-Bosuil in Deurne-Noord, begrensd door de Ter Heydelaan, de Bisschoppenhoflaan en de Merksemsesteenweg. In de onmiddellijke nabijheid bevinden zich het in oorsprong 16de-eeuwse, beschermde kasteel Bisschoppenhof, het in 1923 gebouwde Bosuilstadion van Royal Antwerp Football Club, en de industriezone aan het Albertkanaal. De kerk beslaat het hoekperceel van de Merksemsesteenweg en de Sint-Fredegandusstraat, ten zuiden van de Bisschoppenhoflaan. De Merksemsesteenweg doorkruist Deurne-Noord tussen De Berlaimontstraat en het Albertkanaal. De Sint-Fredegandusstraat raakt het Bisschoppenhof en loopt voort ten westen van het Sint-Fredegandusplein. De bebouwing in deze straten wordt gekenmerkt door lintbebouwing met achteruitbouwstrook, opklimmend tot het eerste kwart van de 20ste eeuw.

De parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw Altijddurende Bijstand is ingeplant achter de bouwlijn van de Merksemsesteenweg, maar tegen de bouwlijn van de Sint-Fredegandusstraat. Op de bouwlijn van de Merksemsesteenweg is een vrijstaand gebouw met catecheselokalen ingeplant, waardoor een open plein ontstaat tussen dit gebouw en de eigenlijke kerk. Naast de kerk bevindt zich de eerste parochiekerk, een noodkerk in art-decostijl uit 1924-1925 naar een ontwerp door de architect Jef Huygh. Gescheiden van de noodkerk door een schoolgebouw, bevindt zich de pastorie van de Onze-Lieve-Vrouw-Altijddurende-Bijstandparochie, een vrijstaand gebouw in art decostijl naar een ontwerp door de architect Paul Dries uit 1932.

1.3.2. Exterieur

Het kerkgebouw is opgebouwd uit meerdere volumes en geeft een gesloten indruk. De eigenlijke kerkruimte vormt een vrij hoog (10,20 m) balkvormig volume met plat dak, waarvan de lange wanden licht geknikt zijn en bovenaan lichtstroken van 0,70 m hoog omvatten. Daarentegen zijn de korte wanden volledig gesloten met slechts een betonnen spuer in de middenas. De ramen van de negendelige lichtstroken, gevat tussen betonnen posten, zijn opgebouwd uit een minimaal kader in gemetalliseerd staal, ingevuld met Thermopane-glas. Alle wanden zijn opgetrokken als spouwmuren uit rode Kempische baksteen in halfsteensverband, zonder enige profilering of plint. De dakstructuur bestaat uit een stalen vakwerkspant, boven de lichtstrook gevat tussen daklijsten uit gewapend beton. Centraal boven de hoofdingang is een overkragende klokkentoren aangebracht, bestaande uit een tweeledig balkvormig element uit beton waarin twee luidklokken door de firma Horacantus-Eijsbouts, op de kop voorzien van een betonnen kruis. Deze klokkentoren verwijst expliciet naar de klokkentoren van La Tourette door Le Corbusier.

Tegen de westzijde van dit hoofdvolume leunt over de volledige breedte een lage ontmoetingshal aan (3,40 m hoog), met een doorlopende glazen wand die zicht biedt op het plein, afgewerkt met een betonnen dakrand waarin spuwens. Deze ontmoetingshal is te betreden via drie toegangen: het hoofdportaal met twee dubbele deuren die uitgaat op het plein, gemarkeerd door een sobere vrijstaande betonnen luifel, het noordelijke zijportaal met één dubbele deur en luifel geflankeerd door lage betonnen wandjes en heestermassieven in de Sint-Fredegandusstraat, en een indirecte toegang via de zuidelijke dienstvleugel. Haaks op de ontmoetingshal sluit een tweede laag volume aan dat de zuidzijde van de kerk flankeert, en uit dezelfde rode baksteen is opgetrokken. Het bevat een lichtstrook onder de dakrand van respectievelijk vier en vijf ramen, links en rechts van de zij-ingang. Boven deze ramen wordt de zuidvleugel afgewerkt met een betonnen daklijst, zoals bij het hoofdvolume.

Tegen de noordzijde van de ontmoetingshal, vrijstaand van het hoofdvolume van de kerk, leunt de devotiekapel aan. Deze is opgebouwd uit een volledig gesloten kubusvormig volume in dezelfde rode baksteen, bekroond door een betonnen piramide, die later met grijze leien werd bekleed. Met een licht overhellende punt, is in het oostelijke vlak een smalle, hoge lichtstrook uitgespaard. Ook dit beeldbepalende element vormt een letterlijke referentie aan Le Corbusier's *La Tourette*, daar als onderdeel van het kloosterpand geplaatst op een kruisvormige sokkel, met een '*canon lumière*' in het dakvlak. In de westwand is een betonnen element geïntegreerd voor de buitenverlichting.

Op de rooilijn van de Merksemsesteenweg is een laag vrijstaand bijgebouw ingeplant met catecheselokalen, gesloten aan de straatkant en met grote wandhoge ramen aan de pleinkant, vandaag dienstdoend als jeugdlokalen.

Het open plein, dat omsloten wordt door de devotiekapel, het hoofdvolume van de kerk met ontvangsthal, de dienstvleugel en het catechesegebouw, is verhard met cementtegels van 50 bij 50cm. Aan de randen tegen de bouwvolumes aan werden groenperken ingericht, met een variëteit aan beplanting (lage heesters, bodemdekkers) en enkele vrijstaande bomen waaronder trompetboom (*Catalpa*), vederesdoorn (*Acer negundo*), valse christusdoorn (*Gleditsia triacanthos*) en berk (*Betula*). Verder bevat het plein twee eenvoudige betonnen zitbanken aan de zijde van het catechese paviljoen, en een U-vormige betonnen plantenbak die het perk met berken omsluit ten westen van de doopkapel zijde Sint-Fredegandusstraat. Aan de wand van de dienstvleugel bevindt zich hier de eerste steen, met als opschrift: "WIJ BOUWEN SAMEN ONZE KERK 1966".

1.3.3. Plattegrond

De liturgische ruimte bevindt zich in het hoofdvolume op een rechthoekig grondplan, waarvan de geknikte langste zijden 40 m meten en de korte zijden 22 m. De kerk biedt plaats aan ongeveer 530 gelovigen. Aan de westelijke zijde is over de volledige lengte van het hoofdvolume de ontmoetingshal ingeplant. Deze verleent ook toegang tot de devotiekapel met een bijna vierkant grondplan van 7,5 m op 7 m. Het volume aan de zuidkant van de kerk bevat een aantal bijlokalen in enfilade, met van west naar oost een berging die vandaag dienst doet als weekkapel, een spreekkamer, een kleine hal met de zijtoegang, een vestiaire met wc, een lokaal voor misdienaars, de sacristie en een stookplaats voor centrale verwarming. Het vrijstaande catechesegebouw wordt ontsloten door een centrale hal, waarbij twee vestiaires aansluiten, elk met wc. Links en rechts hiervan bevinden zich een klein en een groot catecheselokaal.

1.3.4. Interieur

De twee vandaag rood geschilderde houten dubbele deuren (zwart volgens het originele concept) die de hoofdingang op het plein vormen, geven uit op een vrij lage ontmoetingshal met silexvloer. Deze ontmoetingshal is opgevat als een langwerpige balk die tegen het hoofdvolume aanleunt, waardoor ook hier de rode baksteen zichtbaar is. Opvallend accenten in deze wand vormen twee rechthoekige claustra's, ingepast tussen de drie toegangen naar de kerkruimte, die zijn opgebouwd uit doorlopende strekse lagen, alternerend met geajoueerde lagen van uitstekende koppen. Deze claustra's, die ook de lange wanden van de kerk een expressief ritme verlenen, hebben daarnaast een functie in de luchtcirculatie en de verwarming van het gebouw. De afsluiting met het plein wordt gevormd door een plafondhoge glazen wand, bestaande uit zeven ramen aan de zuidkant van het portaal, twee bovenlichten boven de deuren, en vijf ramen aan de noordkant. Oorspronkelijk waren de sobere kozijnen enkel opgebouwd uit stijlen, boven- en onderdorpels, maar later werd een aantal ramen vervangen door exemplaren met een tussendorpel. Het betonnen plafond draagt nog duidelijke sporen van de bekisting. De verlichting wordt voorzien door tien vierkante lichtarmaturen, recent vervangen door kleinere exemplaren. De toegang tot de kerk vanuit deze ontmoetingshal is mogelijk via

de centrale dubbele deur of via één van de twee dubbele zijdeuren, allen vandaag rood geschilderd, in afwijking van de zwarte kleurstelling uit het oorspronkelijke concept.

De gesloten wanden van de zeer sobere liturgische ruimte zijn opgetrokken uit rode baksteen in halfsteensverband, als structurele component zichtbaar gelaten. Het daglicht stroomt rijkelijk binnen via de glazen lichtstrook opgebouwd uit negen delen net onder het plafond in de lange wanden aan de oost- en westzijde. Deze manier van lichtvoorziening is, net zoals verschillende andere elementen in dit gebouw, duidelijk geïnspireerd op Le Corbusier, meer bepaald op de kapel *Notre-Dame du Haut* in Ronchamp (1955) en het reeds vermelde *La Tourette*. Ook werd in deze wanden een aantal gelijkaardige bakstenen claustra's aangebracht als in de ontmoetingshal, namelijk acht aan elke kant, symmetrisch ingeplant ten opzichte van de centrale toegangsdeur en het altaar. In de twee korte wanden aan de noord- en zuidzijde zijn telkens twee biechtstoelen geïntegreerd, opgevat als een vooruitspringend deel van de muur, die vandaag zijn afgesloten met beglaasd schrijnwerk. Het plafond is in negen banen bekleed met houten geschaafde ruglatten, overeenkomstig de indeling van de lichtstroken, met geïntegreerde verlichting. De silexvloer loopt van de korte wanden af naar het centrum van de ruimte, waar een langgerekt, getrapt (twee treden) betonnen podium is ingeplant, dat doorloopt tot de oostelijke muur. Aan beide zijden van het podium is het zitmeubilair symmetrisch opgesteld volgens het principe van het Britse parlement, waarbij de spreker zich in het midden bevindt, omgeven door tribunes. Hier vertaalt dit principe zich in drie groepen zitplaatsen telkens aan beide zijden van het podium, waarbij de kerkgangers met het aangezicht naar elkaar gericht zijn. Elk 'zitblok' is opgebouwd uit elf rijen zitplaatsen, waarbij elke rij bestaat uit een betonnen sokkel waarop telkens acht zitjes uit gebogen multiplex geplaatst werden. Dit resulteert in 528 individuele zitplaatsen.

Centraal op het podium bevindt zich het opvallende granieten altaar. In de wand achter het altaar is een betonnen kraagsteen geïntegreerd waarop het metalen tabernakel geplaatst is. Het oorspronkelijke ontwerp voorzag behalve het altaar een vrijstaande credenstafel en tabernakel links en rechts achter het altaar, een lezenaar voor 'woorddienst' achteraan links op het podium, en een zitbank of drie 'stoelen' op de oostrand, alle uitgevoerd in gewapend beton. In plaats van deze laatste, niet uitgevoerde onderdelen, werd geopteerd voor eenvoudig los meubilair uit hout. Centraal in de ruimte is een driedimensionaal wit kruis opgehangen, een sculptuur door de Mechelse kunstenaar Jean-Paul Laenen.

Boven de centrale toegangsdeur draagt een betonnen plateau het orgel. Voor het portaal zijn twee getrapte treden ingeplant, met op de eerste brede trede aan de linkerkant een betonnen schermwand waarachter zich het orgelklavier bevindt en aan de rechterkant de betonnen doopvont. Aan de twee zijdeuren bevindt zich telkens een gelijkaardig, pijlervormig betonnen wijwatervat.

Aan de noordelijke uiteinde van de ontmoetingshal bevindt zich de devotiekapel, vandaag gebruikt als berging. De glazen toegangsdeur wordt geflankeerd door een liggende raampartij, waartegen volgens het ontwerp een devotiebeeld van Onze Lieve Vrouw stond opgesteld op een betonnen sokkel. De kapel is uiterst sereen bedacht en oogt ruim, ondanks zijn relatief kleine afmetingen. Enige vorm van decoratie wordt verkregen door de lichtwerking, waarbij het daglicht binnenvalt door een smalle verticale lichtstrook ingewerkt in het oostelijke vlak van het piramidedak uit gewapend beton. Tegen de wanden bevindt zich een omlopende betonnen zitbank. Het ontwerp voorzag een betonnen altaar en een credenstafel met tabernakel.

De dienstvleugel aan het zuidelijke uiteinde van de ontmoetingshal omvat een bescheiden dienstingang, die geflankeerd wordt door een aantal bijlokalen. Aan de westelijke zijde bevindt zich een spreekkamer en een berging die recent werd omgevormd tot weekkapel. Aan de oostelijke zijde bevinden zich achtereenvolgens een vestiaire met toilet, een lokaal voor de misdienaars, de sacristie en de stookruimte. Enkel de sacristie heeft

een interieur met erfgoedwaarde, dat afgezien van de silexvloer, wanden in schoon metselwerk, zwart gelakte deuren en een zoldering in zichtbeton, berust op het inbouwmeubilair. Dit bestaat uit een centraal blok opgebouwd uit parallelle wandjes uit metselwerk afgedekt met een werkblad uit wit formica en houtfineer, waarin ladenblokken voor misgewaden geïntegreerd zijn, met fronten in houtfineer en metalen handgrepen. Gevat tussen bakstenen steunberen zijn in west-, oost- en noordwand wandhoge, vierledige inbouwkasten geïntegreerd met schuifdeuren uit houtfineer.

1.3.5. Meubilair

Het spaarzame meubilair werd grotendeels ontworpen door Alfons Hoppenbrouwers, en is aangegeven op het oorspronkelijke plan, waardoor het integraal deel uitmaakt van de architectuur van het kerkgebouw. Op het altaar na liet de architect kerkmeubilair uitvoeren in gewapend zichtbeton, met sporen van de bekisting uit geschaafde grenen latten. Met hun elementaire, zuivere vormgeving, en ruwe materialiteit, complementeren deze objecten het streng brutalistische karakter van het gebouw. Voor de niet uitgevoerde onderdelen zoals de credenstafel, de lezenaar en de zitbank of stoelen van het koorpodium, werd gekozen voor een alternatief uit hout van een eenvormig, modulair ontwerp. Niet duidelijk is of het hier een ensemble betreft dat eveneens door de architect ontworpen werd, dan wel een bestaand gamma dat destijds in serie werd vervaardigd. Vermoedelijk zijn een beperkt aantal kunstvoorwerpen die stilistisch in het interbellum te dateren zijn overgebracht uit de noodkerk, met name het Onze-Lieve-Vrouwebeeld en het bekken van de doopvont.

Het massieve altaar uitgevoerd in gepolijst grijs graniet, het enige 'edele' element uit natuursteen in de kerkruimte, bestaat uit een zwaar gedimensioneerd blad dat rust op een kruisvormige voet met ingesneden plint. Het ontwerp lijkt geïnspireerd op de basis van de devotiekapel in het kloosterpand van *La Tourette* door Le Corbusier.

Het tabernakel is een eenvoudige metalen kast met een kruismotief op de deur en godslamp uit rood glas als bekroning. Deze is verankerd op een betonnen kraagsteen die in de koorwand is ingemetseld. De ontwerper noch uitvoerder zijn gekend.

Boven het altaarpodium hangt een abstract kunstwerk in de vorm van een kruis, een creatie van de Mechelse kunstenaar Jean-Paul Laenen. Het betreft een driedimensionale constructie in kruisvorm, die met vier kabels aan de zoldering bevestigd is. De kern vormt een massief houten Latijns kruis beschilderd met een geometrisch patroon in blauw, wit en rood. Dit is gevat in een tweede kruis samengesteld uit gebogen multiplexlatten met een witte en gele beschildering. Vier dwarslatjes met een witte en gele beschildering, bevestigd in de oksels van de kruisarmen maken dat de kruisvorm vanuit alle richtingen als een driedimensionaal object herkenbaar blijft

De doopvont vormt een vierkante pijler uit gewapend zichtbeton, met onderaan uitgespaarde hoeken en een rond bekken in het bovenzak, dat vandaag is afgedekt voor de plaatsing van een geelkoperen bekken met deksel uit het interbellum. Beide wijwatervaten hebben eveneens de vorm van een vierkante pijler met een rond waterbekken in het bovenzak.

Opgesteld in parallelle rijen, bestaan de kerkbanken uit een balk uit gewapend zichtbeton, verankerd in de vloer. Daarop zijn telkens acht zitjes bevestigd uit gebogen multiplex, met een afwerklaag in houtfineer, Deze hebben een uitgefreesde hanger en zijn voorzien van een misboekplankje.

Het orgel is in 1948 voor de noodkerk gebouwd door de firma D'Hondt uit Herselt, met pneumatische traktuur. De firma Pels-D'Hondt verplaatste het instrument in 1969 naar de nieuwe kerk, uitgebreid met vier registers en uitgerust met een elektrische traktuur.

1.4. Fysieke toestand van het onroerend goed

De fysieke toestand van het onroerend goed waarvoor dit beschermingsdossier wordt opgemaakt is vastgesteld tijdens een plaatsbezoek op 22 juni 2017. De fysieke toestand is op dat moment fotografisch gedocumenteerd. Deze registratie is als bijlage bij het ministerieel besluit gevoegd en geeft een beeld van de toestand van het onroerend goed op het moment van de bescherming.

2. EVALUEREND GEDEELTE

2.1. Evaluatie van de erfgoedwaarden

De parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw Altijddurende Bijstand naar ontwerp van Alfons Hoppenbrouwers uit 1966-1968 wordt voorgedragen voor bescherming omwille van de historische, de architecturale en de artistieke waarde.

2.1.1. Historische waarde

De parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw Altijddurende Bijstand bevindt zich op de breuklijn gevormd door het Tweede Vaticaans Concilie, dat een kantelpunt vormt in de traditie van de kerkelijke architectuur. Zij is de getuige van een nieuwe kerkelijke realiteit die sinds 1965 en tot vandaag doorwerkt. In oktober 1962 roept paus Johannes XXIII ruim 2.500 bisschoppen samen om het Tweede Vaticaans Concilie te starten. Doel was het zogenaamde *aggiornamento*: men wilde de Kerk terug bij de tijd brengen door verandering en vernieuwing. Concreet was het de bedoeling om het geloof terug aan de gelovigen te geven en een actieve deelname te bekomen. Dit had een zeer grote impact op de architectuur van het kerkgebouw: zichtbaarheid werd hoog in het vaandel gedragen, de kerk moest laagdrempelig worden en soberheid kwam centraal te staan.

Ontworpen in 1964 en gebouwd in 1966-1968 behoort de parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw Altijddurende Bijstand tot de eerste generatie kerkgebouwen, die na het Tweede Vaticaans Concilie tot stand kwam. Het gebouw staat model voor de zoektocht naar een nieuw type kerk, aangepast aan de veranderde liturgische vereisten die door het Tweede Vaticaans Concilie werden geformuleerd. Het concept van de gemeenschapskerk komt enerzijds tot uiting in de plattegrond van de eigenlijke kerkruimte, opgevat als een auditorium met hellende vloer en onbelemmerd zicht op het centraal ingeplante altaar, zonder koorafsluiting. Anderzijds is het programma van de kerk opgevat als een parochiaal ontmoetings- en educatiecentrum, met specifieke ruimten voor informele contacten en catechese-onderricht. Tenslotte vertoont de kerk de functionele opsplitsing in de grote kerkruimte voor de collectieve en een verstilde devotiekapel voor de individuele geloofsbeleving.

2.1.2. Architecturale waarde

De parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw Altijddurende Bijstand behoort tot de meest vooruitstrevende voorbeelden van naoorlogse kerkelijke architectuur in België. De naoorlogse periode is het toneel van verhitte debatten over hoe de nieuwe religieuze architectuur vorm moet krijgen. Aan de ene kant is er een duidelijke voorkeur voor een terugkeer naar de vooroorlogse traditie, die tijdens de jaren 1950 de dominante factor blijft. Aan de andere kant van het spectrum tekent zich een drang af naar een compleet nieuwe vormtaal, die zich afzet tegen de traditie en de moderniteit omarmt. Het is met de bouw van kapel Notre-Dame du Haut in Ronchamp (1951-1955) naar ontwerp van Le Corbusier dat de weg geëffend wordt voor een nieuwe **naoorlogse religieuze architectuur**. De parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw Altijddurende Bijstand is exemplarisch voor deze evolutie tijdens de jaren 1960. De logische planopbouw en het sober interieur komen tegemoet aan de voorschriften van het Tweede Vaticaans Concilie. De lichtwerking

met de omlopende glasstrook, de overstekende klokkenstoel op het dak, en de markante vorm van de devotiekapel opgebouwd uit een kubus en piramide, zijn ontleend aan het door Le Corbusier ontworpen klooster *Sainte-Marie de La Tourette* in Éveux (1960), dat in de jaren 1960 internationaal navolging kreeg. Klokkenstoel en devotiekapel kunnen zelfs als letterlijke citaten geïnterpreteerd worden.

De parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw Altijddurende Bijstand is representatief voor het **brutalisme**. Ondanks zijn beperkte productie geldt Alfons Hoppenbrouwers als één van de belangrijke vertegenwoordigers van het brutalisme in België. Deze positie heeft hij vooral te danken aan de iconische rol die het ontmoetingscentrum "Westrand" in Dilbeek uit 1968-1973 in het naoorlogse architectuurlandschap vervult. De parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw Altijddurende Bijstand wordt gekenmerkt door ruimtelijke helderheid, economie van materialen en middelen en constructieve logica. Tot zijn uiterste consequentie doorgedreven, creëert Hoppenbrouwers uit louter machinale baksteen en zichtbeton, een architectuur van tactiele ruwheid en elementaire soberheid. Het zichtbeton dat de sporen van de bekisting uit geschaafd grenen draagt is niet alleen toegepast voor de constructieve onderdelen, maar eveneens voor de uiterst spaarzame inrichting.

De parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw Altijddurende Bijstand behoort tot de belangrijkste realisaties van **Alfons Hoppenbrouwers**, die slechts een beperkt architecturaal oeuvre naliet, om zich vooral te concentreren op zijn onderwijsopdracht aan Sint-Lukas. Tot zijn oeuvre uit de jaren 1960 en 1970 behoren een reeks modernistische en brutalistische woningen, zowel rij- als landhuizen in de provincies Antwerpen, Vlaams-Brabant en Limburg, die zich voegen naar de context van de naoorlogse residentiële verkaveling. Op grotere schaal brengt hij in deze periode ook beperkt aantal openbare gebouwen tot stand, waaronder het ontmoetingscentrum "Westrand", een van de meest oorspronkelijke en vooruitstrevende cultuurcentra in Vlaanderen. De parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw Altijddurende Bijstand is dan weer het enige kerkgebouw dat Hoppenbrouwers tot stand bracht. Beide gebouwen onderscheiden zich op architecturaal vlak door een compromisloos brutalisme met een sculpturale volumetrie vertaald in baksteen en zichtbeton. Door hun typologie en publieke karakter vertolken beide gebouwen de visie van Hoppenbrouwers op de roeping van de architect: een katalysator die de wensen van het volk aanhoort en ze vormgeeft, een maker van kunst vanuit een democratische ingesteldheid. Zowel "Westrand" als de parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw Altijddurende Bijstand beantwoorden aan de structuur van een kleine stad, een plaats van ontmoeting met binnenstraten en -pleinen. Verondersteld mag worden dat de architectuurpedagoog Hoppenbrouwers met de brutalistische parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw Altijddurende Bijstand, zijn ideaal model van de postconcliaire huis- en gemeenschapskerk vorm gegeven heeft.

2.1.3. Artistieke waarde

De parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw Altijddurende Bijstand beantwoordt aan het concept **totaalkunstwerk**. Alfons Hoppenbrouwers ontwierp de architectuur, het interieur en het meubilair van het kerkgebouw als een ondeelbare eenheid. Alle onderdelen staan zowel vormelijk als wat verhoudingen en materialen betreft in harmonie tot elkaar, sturen de ruimtelijke beleving, en dienen de liturgische handelingen van de eucharistieviering. Dit concept bleef tot op vandaag intact bewaard. Het vaste meubilair dat de structuur van de kerkruimte bepaalt, bestaat uitsluitend uit vaste onderdelen uit beton, graniet of metselwerk, die integraal deel uitmaken van het architecturale concept. De open middenas van de kerkruimte wordt aan de oostzijde bepaald door het altaarpodium met tabernakel. Aan de westzijde omlijsten het orgeldoksaal, het ingekaste orgelklavier en de doopvont, het middenportaal. Bij beide zijportalen bevindt zich een wijwatervat, en tegen de noord- en zuidwand leunen de biechtstoelen aan, uitgewerkt als blinde aedícula. Aan weerszij van de middenas zijn telkens in drie blokken de kerkbanken 'face to face' gegroepeerd, bestaande uit parallelle betonnen balken waarop multiplex zitjes. De kerk kenmerkt zich door een minimum aan ornamentiek, een uitermate sober, geïntegreerd meubilair, uit

robuuste, eenvoudige materialen, volledig in de lijn van de betrachtingen van het Tweede Vaticaans Concilie.

Het enige kunstwerk dat Alfons Hoppenbrouwers is zijn minimalistisch architectuurconcept toelaat, is het monumentale kruis door de beeldhouwer **Jean-Paul Laenen** (Mechelen, 1931-2013). Zelf uitgesproken architecturaal van opzet en constructivistisch vormgegeven tot een ruimtelijk abstracte sculptuur, vormt dit liturgische kunstwerk letterlijk het middelpunt van de kerk. Driedimensionaal van opzet, met een aan de vorm gerelateerde kleurstelling, bepaalt het kruis op dwingende wijze en vanuit alle richtingen het perspectief van de kerkruimte. Dit concept is representatief voor het oeuvre van de kunstenaar, die er in zijn monumentale ontwerpen als een 'neokubist' of 'neoconstructivist' naar streeft de ruimte te herordenen en de blik van de toeschouwer te sturen. Met dit kruis toont Jean-Paul Laenen zich een partner en gelijke van Alfons Hoppenbrouwers in het concept van de kerk, die de architectuur complementeert vanuit de visie van de kunstenaar.

2.2. Motivering van het type bescherming

De parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw Altijddurende Bijstand met cultuurgooden wordt beschermd als monument. Het Onroerenderfgoeddecreet definieert een monument als volgt: "een onroerend goed, werk van de mens of van de natuur of van beide samen, met inbegrip van de cultuurgooden die er integrerend deel van uitmaken, inzonderheid de bijhorende uitrusting en de decoratieve elementen van algemene belang wegens de erfgoedwaarde(n)." Dit type bescherming wordt gemotiveerd door de aan de architectuur gelieerde erfgoedwaarden en het ensemble van exterieur en interieur.

2.3. Motivering van de afbakening van de bescherming

De afbakening van het beschermd onroerend goed is opgenomen op het plan dat als bijlage bij het ministerieel besluit is gevoegd. Alle kadastrale percelen gevat door de bescherming zijn opgenomen in artikel 1 van het ministerieel besluit.

De bescherming heeft betrekking op het pand gelegen Merksemsesteenweg 38 in Antwerpen (Deurne), kadastraal gekend als: Antwerpen, 28^e afdeling, sectie A, 194D en 194G.

2.4. Juridische toestand

2.4.1. Onroerend Erfgoed:

Op het omgevingsplan in bijlage bij dit dossier zijn de beschermingen opgenomen die in de buurt liggen van het onroerend goed waar dit dossier over gaat.

De parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw Altijddurende Bijstand is opgenomen in de vastgestelde inventaris bouwkundig erfgoed (ID: 11308).

2.4.2. Ruimtelijke Ordening:

Het te beschermen goed ligt volgens het gewestplan in woongebied.

3. BEHEERSVISIE

3.1. Beheersdoelstellingen voor het beschermd onroerend goed

In het beschermingsbesluit zijn beheersdoelstellingen opgenomen. Je vindt die terug onder artikel 3 van het besluit. De beheersdoelstellingen moeten de zakelijkrechthouders (eigenaars, erfpachthouders, opstalhouders en leasinggevers) en gebruikers op weg

helpen om de erfgoedwaarden maximaal in stand te houden of te verbeteren. Ze hebben de optimale verwezenlijking van de erfgoedwaarden voor ogen.

Ze geven richting aan of vormen een kader voor toekomstig beheer van het beschermd onroerend goed. Zakelijkrechthouders en gebruikers dienen rekening te houden met deze beheersdoelstellingen als ze werken wensen uit te voeren aan het beschermd goed. Ook de overheid houdt met deze doelstellingen rekening als ze over deze werken advies moet geven of als ze toelating moet geven voor die werken.

De beheersdoelstellingen spelen in op de erfgoedwaarden, erfgoedelementen en erfgoedkenmerken opgenomen in artikel 2 van het beschermingsbesluit.

3.2. Bijzondere voorschriften voor het beschermd onroerend goed

Voor elk beschermd onroerend goed geldt het actief en passief behoudsbeginsel. Dit betekent dat de zakelijkrechthouders en gebruikers het beschermd goed in goede staat moeten houden door de nodige instandhoudings-, beveiligings-, beheers-, herstellings- en onderhoudswerken uit te voeren en dat het verboden is om een beschermd onroerend goed te ontsieren, te beschadigen, te vernielen of de erfgoedwaarden er van aan te tasten. Het betekent ook dat een zakelijkrechthouder en gebruiker verplicht is het beschermd onroerend goed als een goed huisvader te beheren en het dus niet te verwaarlozen. Alle voorschriften voor de instandhouding en het onderhoud van het beschermd onroerend goed die van toepassing zijn op het beschermd goed zijn opgenomen in artikel 4 van het beschermingsbesluit.

In het Onroerenderfgoeddecreet en Onroerenderfgoedbesluit zijn een aantal algemene voorschriften voor de instandhouding en het onderhoud van beschermd onroerend erfgoed opgenomen. Dat zijn deze:

- het goed als een goede huisvader beheren en de nodige voorzorgsmaatregelen nemen tegen schade ten gevolge van brand, blikseminslag, diefstal, vandalisme, wind of water;
- de toestand van het goed regelmatig controleren;
- regulier onderhoud uitoefenen;
- onmiddellijk passende consolidatie- en beveiligingsmaatregelen nemen in geval van nood.

3.3. Toelatingsplichtige handelingen voor het beschermd onroerend goed

Voor sommige werken aan het beschermd onroerend goed moet een toelating worden gevraagd. Sommige werken kunnen namelijk een negatief effect hebben op de erfgoedwaarden. Voor alle werken die stedenbouwkundig vergunningsplichtig zijn, of waarvoor een verkavelingsvergunning, milieuvergunning of natuurvergunning nodig is vraagt de vergunningverlener (de gemeente of de Vlaamse overheid) advies aan het agentschap Onroerend Erfgoed van de Vlaamse overheid.

Voor een aantal werken die niet vergunningsplichtig zijn, moeten de zakelijkrechthouders en gebruikers, voorafgaand aan de uitvoering van de werken, toelating vragen aan het agentschap Onroerend Erfgoed of aan de erkende onroerenderfgoedgemeente. Een overzicht van alle erkende onroerenderfgoedgemeenten is te vinden op www.onroerenderfgoed.be.

De werken waarvoor u toelating moet vragen zijn opgesomd in artikel 5 van het beschermingsbesluit.

4. BRONNEN

4.1.1. Archivalia

Parochiearchief Onze-Lieve-Vrouw Altijddurende Bijstand Deurne.

Stadsarchief Antwerpen, bouwdossier, 627#23297.

4.1.2. Literatuur

BEKAERT G. & STRAUVEN F. 1971: *Bouwen in België 1945-1970*, Brussel, 320-322.

FAUCONNIER A. & ROOSE P. 1983: *Het Historisch Orgel in Vlaanderen, Deel IIIa, Antwerpen-arr. Antwerpen*, 330-331.

GOSSEYE J., HEYNEN H. (red.), LOECKX A. & VAN MOLLE L. 2011: *Architectuur voor vrijetijdscultuur. Culturele centra, zwembaden & recreatiedomeinen*, Tielt.

HOPPENBROUWERS A. 1986: Le Corbusier en de nieuwe tendensen na het postmodernisme, *A+ 92*, 7-8.

LAMBERIGTS M. & DECLERCK L. 2015: *Het Concilie Vaticanum II*, Antwerpen.

STRAUVEN F. 2004: Hoppenbrouwers, Alfons, in VAN LOO A., *Repertorium van de architectuur in België*, Antwerpen, 353.

VANDENBREEDEN J. 2001: In memoriam Alfons Hoppenbrouwers, *A+ 169*, 60-61.

VAN DE PERRE D. 2003: *Op de grens van twee werelden. Beeld van het architectuuronderwijs aan het Sint-Lucasinstituut te Gent in de periode 1919-1965/1974*, Gent.

4.1.3. Internetbronnen

NEVENJANS A., VAN REGENMORTEL E. & VERHELST J. 2011-2015: Alfons Hoppenbrouwers [online] <http://www.odis.be/hercules/toonPers.php?taalcode=nl&id=58864> (geraadpleegd op 14 juni 2018).

ELIAS W. 2012: Aspecten van de Belgische kunst na '45, Jean-Paul Laenen [online] <http://belgischekunst.be/2012/09/jean-paul-laenen-1931/> (geraadpleegd op 14 juni 2018).

5. BIJLAGEN BIJ HET INHOUDELIJK DOSSIER

5.1. Omgevingsplan

5.2. Fotobijlage

De fotoregistratie van de fysieke toestand, gevoegd als bijlage bij het ministerieel besluit, bevat alle relevante foto's voor dit dossier. Er is geen afzonderlijke fotobijlage bij het dossier gevoegd.

5.3. Cultuurgoeieren

De voor bescherming voorgedragen cultuurgoeieren zijn in een afzonderlijke bijlage bij het ministerieel besluit opgenomen (bijlage 3). Deze bijlage bevat zowel een oplistng van de cultuurgoeieren, een beschrijving als een motivatie.

5.4. Documentatie

De documentatie bij het inhoudelijk beschermingsdossier bevat bijkomend materiaal zoals kaarten, postkaarten, archieffoto's, bouwplannen, kadastrmutaties, hoogtemodellen, e.d. dat het dossier verder onderbouwt of illustreert.